

Л. М. Марчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ХОЛМЩИНА» У ДРАМАТИЧНИХ ПОЕМАХ ІВАНА ОГІЄНКА (ЗБІРКА «ВІКОВІ НАШІ РАНИ», ВІННІПЕГ, 1960): ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті описуємо концепт «Холмщина», який функціонує в драматичній поемі Івана Огієнка як ментальне утворення, яке передає авторське бачення та опис морально-духовного та ментального простору культури через вербалізацію мовних сутностей. Актуальність роботи визначається необхідністю з'ясування бачення подій I половини ХХ ст. на Холмщині очима науковця, письменника, священника української церкви – очевидця подій 40-х років ХХ ст. на Холмщині – та вербалізації цих подій засобами мови.

Ключові слова: концепт, лінгвокультурема, ментальність, менталітет, картина світу.

Проблема взаємозв'язку мови і культури має давню традицію, яку розробляють представники таких напрямів досліджень синтезованого типу, що виникли на стикові лінгвістики та культурології, як етнолінгвістика, лінгвокультурологія. Таким чином, лінгвокультурологічний аспект у мовознавчих студіях спрямований на вивчення людини як носія мови, мовну особистість, яка презентує особливості національного мислення, світогляду, ментальності, що має свої витoki в культурно-моральному досвіді народу.

Акцентуючи увагу на культурній наповненості тексту, зазначаємо, що саме лексико-семантичний рівень є тією базою, яка наповнює текст інформацією та стає перспективним об'єктом для лінгвокультурологічних досліджень. Експресивні та модальні лексеми працюють в тексті як експлікатори екстралінгвістичної реальності та інтенсифікують ціннісну картину світу.

Серед вітчизняних дослідників, які описували мисленнєво мовленнєву діяльність носіїв української мови, яка тісно пов'язана з національного ідентичністю, зазначаємо В. Жайворонка [4], С. Єрмоленко [3], В. Кононенка [5-6], Л. Мацько [8], Т. Радзівєвську [13], О. Селіванову [14] та ін. У 2009 році захищено дисертацію «Лінгвокультуреми в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.» (Н. Медвідь) [11].

В семантичному просторі української мови виділяються значимі такі базові концепти-структури менталітету, як «душа», «доля», «любов», «грих», «спокута», «батьківщина», «правда / кривда» та ін. Актуальність статті визначаємо можливістю виявлення ціннісного опису концепту «Холмщина» у значенні малої батьківщини Іваном Огієнком на фоні універсального концепту «Батьківщина» або «Україна» та опису національно-детермінованого та культурно зумовленого змісту цього концепту в українській історичній картині світу.

Поняття концептуалізації розуміємо як «...один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкованні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявленні про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки. Результатом К. є формування концептуальної системи, складниками якої є концепти – інформаційні структури свідомості, різноsubstrатні за способами формування та представлення знань про певні об'єкти та явища» [14, с.256].

Матеріалом для аналізу стала збірка драматичних поем Івана Огієнка «Вікові наші рани», а саме поема «Невинна кров. Многостраждальна Холмщина» [12].

Трагічну історію холмсько-підляських українців під час Першої світової війни і після двох світових воєн можемо простежити за фундаментальною працею чернівецьких та львівських дослідників, які піддали компаративному аналізу величезний пласт архівних документів та матеріалів, почерпнутих в архівосховищах України, Польщі та Канади щодо суспільно-політичного життя холмсько-підляських українців у Польщі в 1915-1947 рр. [9].

Топонім Холм (Хелм) з історичного аспекту має таку етимологію: **Холми** – с-ще міськ. типу, Корюків. р-н Чернігів. обл.; засн. у сер. XVII ст., Chołmy, Borki (1880). Ойконім виник унаслідок онімізації форми мн. ГТ холм (діал.) «гірка» < д. рус. хълмъ, хльмъ, хълмь, холмъ<псл. *хъить [ЕСУМ 6, 195]; пор. нпХолмець, Холмисте, Холмівка, Холмове, Холмогір'я, Холмогорки, Холмок в Україні...., д. рус. м. Холм, пол. Хелм, Холмска височина, Холмска Русь, Холмщина [ЕУ 10, 3612, 3615], прикарп. Омоніми Хом (3), Хома (2), Хомі (у мн.), в основі яких відбулося спрощення плавного –л... Істор. назва Borki мотивована формою мн. ГТ борок (див. Борок) [8, с.494].

Грушевський М. у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» описує, щона всенародному з'їзді Холмщини, який відбувся 7-12 вересня 1917 р. в Києві, було чітко підкреслено:

1. «Народ Холмський визнає себе народом українським.
2. Доля його повинна бути спільною з долею всего Українського народу.
3. Через те губернія Холмськані в якому разі не може прилучитися до королівства Польського, а повинна бути прилучена до автономної України в межах федеративної демократичної Російської республіки і тепер же повинна бути під управлінням Центральної Ради і Генерального Секретаріату» [1].

Іван Огієнко, представник уряду УНР, перший ректор Кам'янець-Подільського державного університету (тепер Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), заснованого урядом Павла Скоропадського, тісно пов'язаний з Холмщиною. У період еміграції Іван Огієнко, будучи вдівцем, спочатку приймає чернечий постриг (особисте горе та суспільно-політична ситуація в Польщі на період початку Другої світової війни спонукали до важливого рішення – прийняти чернечий постриг. Цьому певною мірою сприяло і те, що українські віруючі хотіли мати свого єпископа з числа українців, мріяли про здобуття автокефалії Української церкви. 6 жовтня 1940 р. І. Огієнко звернувся з прощальною промовою до тих, хто знав його як професора, а 19-20 жовтня 1940 року на Холмському Соборі був хіротонований (під ім'ям Іларіон) у сан єпископа. Перебуваючи на цій високій посаді зміцнював українську церкву на Холмщині за допомогою введення української мови в богослужіння. Виголосив сотні проповідей, багато з яких були видані, або розійшлися в рукописних списках. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається «Холмський Православний Народний календар на 1944 рік», виданий в українській друкарні, заснованій Митрополитом Іларіоном на Святій Данилової Горі [2]. На 35-37 сторінках цього календаря друкується проповідь виголошена «Смиреним Іларіоном, з ласки Божої Архієпископом Холмським і Підляським до всього Всечесного Духовенства, Преподобного Монашества та до всіх Боголюбивих вірних нашої Холмсько-Підляської Православної Єпархії перші слова проповіді звучать так: «Радісна подія трапилася в нашому невимовно тяжкому житті, радісна і велика: Пречиста вернула нас знов до Холма». Варіант до друку було надано «В Богоспасаємому місті Холмі, в Архієпископській палаті, на Святій Данилової Горі, року Божого 1943-го, вересня 14 (27)-го дня, на день Воздвиження Святого Хреста й на день повернення Чудотворного Образа

Пречистої Божої Матері до міста Холма». На сторінках 38-45 розміщена стаття «Три роки!...», написана протоієреєм Григорієм Метюком, це своєрідний звіт про роботу Митрополита Іларіона на посаді архієпископа Холмського і Підляського. Вперше на українських землях Холмщини і Підляшшя здійснювали відправи рідною мовою.

Проте історія Холмщини досить трагічна для українського народу. Зараз Холм (Хелм) – територія Польщі.

Компонентний аналіз драматичної поеми «Невинна кров» дозволив виділити нам низку лексем, які наповнюють сферу цінностей людини, пов'язаних зі смислом життя та місцем Батьківщини у моральних цінностях людини.

Називаючи головних героїв, автор дає їм характеристику, а, насамперед, національно ідентифікує. Міщанин І і II – міщани м. Холма. Патріоти холмщаків «руські» (українці) з діда-прадіда; парубчак з м. Холма, «руський» (українець).

Макроконцепт «Холмщина» у цьому тексті складається з ментальних одиниць «Ікона Пречистої Діви Холмської Божої Матері», «Боротьба», «Свобода», «Рідна земля», «Віра». Холмщина – батьківщина, яку весь час треба захищати як рідну неньку, бо про неї забула Україна:

*Про нас забула й рідна мати,
Ми сироти в свого народу...
І хто нас буде рятувати
У цю грізну й страшну негодю? (32).*

У 1001 році на Данилової горі в місті Холмі побудували собор Пресвятої Богородиці, куди поставили ікону. З того часу ікона стала називатися Холмською. У 1240 році полчища татар взяли в облогу місто Холм. Благаю чи порятунку, міщани молилися перед іконою Пречистої. Коли жителі винесли ікону на кріпосні вали, татарам здалося, що мури, які оточували місто Холм, піднялися до неба, і загарбники кинулися втікати.

У Холмському соборі поховано багато українських князів. Поміж ними князь Данило (1264 р.) та князь Василькович (1288 р.). Місто Холм і вся Холмщина притримувалися своєї віри і не цуралися свого українського коріння. Нескінченим потоком до Холмської чудотворної ікони приходили вірні Православної церкви. Вони молилися до своєї заступниці.

Описує ці події та ставлення до них головних героїв-процан, які йдуть на прощу до Данилової гори та Ікони Холмської Матері Божої Іван Огієнко та закликає любити свої Святині. Між рідною землею, Святинями та рідною матір'ю автор ставить знак рівності.

*Любім свої Святині,
Вони душа народу:
Тепер вони єдині
Несуть нам насолоду!
Любім свої Святині,
Як любім рідну маму:
Хоронять нас понині
В чужу не впасти яму! (14).*

Для Батьківщини Іван Огієнко знаходить епітети: *Край Рідний, Свята Холмщина, Холмщина кохана, Холмщина кривава, Холмщина розп'ята, Велична Святине, о Холме наш рідний, Зірка Порання, Побідний прапор всенародній.*

Інтенціоналінгвокультурного поля «Холмщина» має, насамперед, мовні утворення, які відбивають сферу вищих цінностей, пов'язаних зі смислом життя. Це опис боротьби за незалежність, створення мовного портрета князя, який допомагав возз'єднатися з Україною, не зраджував її.

*Невинної крові вже досить,
Дай, боже, спасіння холмцанам, —
Змордований люд Тебе просить
Послати видужанням ранам...
Ми віримо, нас Україна
Згадаю у теплому серці, —
І враз оживе ця руїна,
І вийде побідно у герці! (21).*

Один з героїв поеми — сліпий бандурист розповідає думу про князя Романа (1173-1205) як він засоромив папських послів:

*І меча припинає при боці.
Ним зібрав Україну всю разом:
Все життя пильно мав він на оці, —
Не пускати земель самопасом (26).*

Також співає бандурист і про князя Галицького Юрія II (1323-1340). Саме в цій пісні бандурист оплакує смерть князя: *Й несуться ридання та стони, — Чи то по Вкраїні, чи Юрі?... (19).*

Мікроконцепт «Боротьба» складається із слів-понять *боротьба, прагнення до незалежності та перемога* (а, отже, і зупинення кровопролиття).

Напр., це напад татар на чолі з ханом Бурундеем на Холм 1259 року:

*Ой насунули з Сходу грозовії хмари,
Та й сонце святе заступили,
Облягли з всіх сторін красивий Холм наш татари,
Й відбить мусульман нема сили... (23).*

Або події переділу Холму як української землі:

*Ми віримо, нас Україна
Згадає у теплому серці, —
І враз оживе ця руїна,
І вийде побідно у герці! (21);
Холмцанам вже **досить**
Невинної крові, —
Хай Бог нас оросить
Дарунком любови! (21).*

Дієслово *досить* повторюється в поемі: *невинної крові вже досить*; саме таким зворотом автор закликає до примирення.

Описуючи боротьбу, Іван Огієнко постійно вживає окремі лексеми та сполуки: *люті чвари, віковічна неслава, руїни, згинути в муках, смертельні вади (гріхи), кров невинна, вої, в боях купалась слава, будемо вічно боронити.*

Іван Огієнко описує події на Холмщині після першої світової війни. Саме у розрізі них концепт «боротьба» сприймається через концепт «віра», оскільки православні святині, які представляли українську церкву, переходили під юрисдикцію католиків. Іван Огієнко описує ці події, надаючи їм негативної оцінки.

*Хто нищить Святощі Господні,
Хто пам'ятки руйнує Божі,
Той конче стане край безодні,
Й вона ковтне діла негожі!.. (45).*

Серед артефактів описує Іван Огієнко Святу Данилову Гору як святу пам'ятку для холмцан: *Данилова Гора або Гірка, за новішого часу — Свята*

Данилова Гора. Висока й розлога, уся в пишних деревах. На ній: Палати Єпископські (перше Палати короля Данила), величний стародавній Собор короля Данила. Церква Свв. Кирила й Методія. Улюблене місце сходин молоді та відпочинку усіх міщан Холма й холмицаків. Тут же і Цвинтар [12, с.9]. Спостерігаємо елементи високого стилю з позитивною оцінкою. Цю гору автор порівнює з місцем, де розташована Києво-Печерська Лавра, і закликає любити Святині, бо в них – єдність, віра та відчуття захищеності своєю країною.

*І Холм – наша слава, Святиня всевічна,
Побідний прапор всенародній, –
Найбільша це зброя для нас обосічна,
Євшан для народу Господній!... (15).*

Ікона Холмської Чудотворної Божої Матері – центральний образ поеми. У молитві до Пречистої Діви Холмської герої поеми – прочани вживають такі звертання: *Милостіва, Ти наша Правда і Сила, Утіха солодка для всіх нас Одна Ти, Пречистая Мати, Маріє, Чиста Маріє, Міцна Оборона, Мати Спасіння, Пречиста Дівце, Славнішая од Серафимів, Скорбная Мати, Свята Невісна Невісто, небесная Рожже, райська Леліє, наша Госпоже, Пречистая Діво Маріє*. Саме до неї співають Гімни. А гімн за словником «урочистий хоролий музичний твір на слова символічно-програмового змісту, символ держави» [7, с.225], це твір культового або світського жанру, але високого стилю.

Таким чином, створюємо концепт «Холмщина», в центрі якого такі ядерні лексеми – *Холм, Холмищина, холмицани, холмицаки, Україна, Холмська Божя Мати*. На периферії лежать лінгвокультурологічні лексеми, що перетинаються із ядерними, проте є більш узагальненими.

У структурі концепту яскраво яскраво простежується **шкала сакральної сфери** (*віра, дух, душа, Святиня, Діва Пречиста, хрест, Ікона, Моління, пахоці райські, Данилова Гора, Собор, совість, Віра Права та ін.*) та **шкала морально-етичної сфери** (*віра, боротьба, свобода, Рідна Мати, рідна мова, чесність, патріотизм тощо*).

Духовно-моральні мікроконцепти, які займають місце в ядерній та центрально-периферійній частині, збагачують авторське бачення концепту «Холмщина» та відбивають трансформаційні процеси, що репрезентують зміну системи цінностей, відображену в свідомості носіїв мови.

Таким чином, міняються моральні установки суспільства – міняється ціннісний континуум концепту. Концепт «Холмщина» для Івана Огієнка близький до концептів «Україна» та «Рідний край», ядерними лексемами яких він часто вербалізується. Зазначаємо, актуальність аналізу такого концепту, оскільки соціальні та культурно-історичні зміни вплинули на розуміння його як української землі, тому розуміння його, структура і зміст змінилися через соціокультурну, політичну обстановку в суспільстві та належності носіїв мови до різних культур та професій. Проте основна думка, яка була закладена автором в епіграфі до збірки, донесена до читача та вербалізована саме в аналізованому концепті:

*Я взяв своє серце малими руками
Й віддано поклав Україні до ніг,
І юна любов розцвіла ся між нами
І став я орати твердий переліг.
Й нікому вже більше не дав я любові,
Бо другого серця кохати не маю,
І вірним зостанусь, аж дошки соснови
Єдину любов мою спинять безкраю... (1940. 9. X).*

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. За Холмщину / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 219-221.
2. Дудар Т. Матеріали Івана Огієнка у фондах Волинського краєзнавчого музею / Т. Дудар. — Режим доступу: http://volyn-kraay-mus.at.ua/publ/materiali_ivana_ogienka_u_fondakh_volynskogo_kraeznavchogo_muzeju/1-1-0-104.
3. Єрмоленко С. Літературні тексти як мовно-естетичні знаки національної культури / С. Єрмоленко // Літературна мова упросторі національної культури / відп. ред. Л.І. Шевченко. — К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2004. — С. 58-74.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
5. Кононенко В.І. Мова в контексті культури / В.І. Кононенко. — Івано-Франківськ : Плай, 2008. — 391 с.
6. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія / В.І. Кононенко. — К. : Вища школа, 2008. — 327 с.
7. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-укладач Ю.І. Ковалів. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — Т. 1. — 608 с.
8. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України / В.В. Лучик ; відп. ред. В.Г. Склярєнко. — К. : ВЦ «Академія», 2014. — 544 с.
9. Макар Ю.І. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи / Ю.І. Макар, М.М. Горний, В.Ю. Макар, А.І. Салюк. — Чернівці : Букрек, 2011. — Т. 1. Дослідження. — 880 с.
10. Мацько Л. Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту / Л. Мацько // Культура слова. — 2011. — Вип. 75. — С. 56-66.
11. Медвідь Н.С. Лінгвокультуреми в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. : дис. ... канд. наук : 10.02.01 / Н.С. Медвідь. — К., 2009. — 186 с.
12. Митрополит Іларіон. Вікові наші рани. Драматичні поеми / Митрополит Іларіон. — Вінніпер, 1960. — 271 с.
13. Радзівєська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху / Т.В. Радзівєська // Мовознавство. — 1997. — №4-5. — С. 17-26.
14. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.

In the article the concept «Kholmshchyna» is described, its functions in dramatic poem of Ivan Ohienko as mental formation that transmits the author's vision and description of moral and spiritual and mental space of culture through verbalization of linguistic entities. The topicality of the work is defined by clarifying the vision of the events of the first half of the twentieth century. in Kholmshchyna (Chelm Land) with the own eyes of scholar, writer, priest of the Ukrainian church – witness the events of the 40s of the XXth century. in Kholmshchyna – and verbalization of those events by means of language.

Key words: concept, linguisticcultures, mentality, picture of the world.

Отримано: 09.03.2017 р.